

Ш1163.11
A-23

ИСМЭТ АҒАЈЕВА

БЭДИИ
ВЭ ЕЛМИ
УСЛУБ

И. С. АФАЕВА

ш163.11-
4-23

БЭДИЙ ВЭ ЕЛМИ ҮСЛУБ

«МААРИФ» НЭШРИЙЛАТЫ
Бакы — 1988

Рә'јчи: филолокија елмләри доктору **М. Ш. Гасымов**.
 Елми редактору: Азәрб. ССР ЕА-нын мүхбир үзүү,
 проф. **З. И. Будагова**

КИРИШ

Услуб вә үслубијјат терминләри филолокија елминдә чох гәдим заманлардан ишләнir. Дилчилек елминин мүстәгил саһәси кими үслубијјат XX əсрин 20—30-чу илләрindәn, онун функционал үслубијјат адландырылан голу исә јалныз 50-чи илләрдәn сонра формалашмаға башламышдыр. Услубијјатын мөвзусунун, вәзиfәләrinin, мүхтәлиf категоrijаларынын мүәjjәnlәshmәsindә E. D. Поливанов, L. P. Jakubicкi, L. V. Sherba, B. B. Vinogradov кими көркәмli russ dilchilәrinin, Praha функционал дилчилек мәктәби нұмаjәндәlәrinin (B. Matезиус, B. Гавранек вә b.) тәдгигатлары мүһум рол оjнамышды.

Услубијјат дилчilijiin башга саһәләrinдәn фәргли оларag дилин ишләnmә хүсусијјәtlәrinи өjrәniр. Bu мә'нада үслубијјатын тәдгигат даирәsinә dилин ишләnmәsi илә бағлы бүтүн vasitәlәr дахил olur. Bu vasitәlәr дилчилек елminin башга саһәләrinдә dә (лексикология, морфология, синтаксис, фразеология) өjrәniliр.

Услубијјатын әсас категоrijаларыndan бири үслуб категоrijасыдыр.

Мә'lумdур ки, дил, инсан фәалиjјетинин бу вә ja дикәр саһәси илә бағлы мүхтәлиf функцијалар јеринәjetiрир. Бунлар, башlycha оларag, үnsiijjәt, mә'lumat вә tә'sir функцијаларыдыr.¹ Һәmin функцијалары реаллашдырыmag үчүn дилин тарихәn јалныz мүәjjәn тәтbiг саһәsindә ишләnен, хүсusi ifadәlilik vasitәlәri олан мүхтәлиf голлары, функционал үслублары формалашмышдыr. Функционал үслублар экстралингвистик зәminдә ѡраныр вә ifadәnin мәzмуну, мәgsәdi

¹Bax: B. B. Vinogradov. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, M., 1963, сәh. 6.

4603000000—034

A ————— 130—88
M 652—88

ISBN № 5-556—00011—5

вә вәзиғеләриндән асылы олараг дилдахиلى әlamәтләр — үмуммилли дилин ниттә ваидләринин сечилмәси, әлагәләндирilmәси тәшкили принциplәrinә көрә бир-бириндән фәргләнир. Һәр hансы бир үслубун дил материалының әсас hиссәсini үмумдилә мәхсус vasitәlәr тәшкىл едир. Ajры-ajры үслубларын сәчијәси исә ялныз һәмин үслуба хас олан, ejni ишләнмә нормалары олан вә бир нөв микросистем әмәлә кәтирән хүсуси дил vasitәlәrinin мөвчудлуғу илә мүәjjәnlәшир.

Ичтимай функцияларын дил материалы илә реаллашмасы баҳымындан мұасир Азәрбајҹан дилиндә ашадықы функционал үслублары мүәjjәnlәshdirmәk мүмкүндүр: данышыг үслубу (үnsijjәt функциясы), елми вә рәсми-әмәли үслублар (mә'lumat функциясы), публисистик вә бәдии үслублар (tә'cir функциясы).

Гејд етмәк лазымдыр ки, дилин ичтимай функциялары чох заман бир-бири илә кәшишир. Буна көрә дә, мәсәлән, публисистик үслубда тә'cir функциясы жанрдан асылы олараг мә'lumat функциясы илә тамамлана. Бәдии әдәбийят үчүн исә дилин естетик (tә'cir) функциясы илә коммуникатив функциясының кәшишмәси сәчијәви чәhәтдир.

Функционал үслублар үnsijjәtin һәр hансы бир sahесинде мүәjjәn мәgsәdә хидмәт едән вә мүәjjәn функция дашијан дил vasitәlәrinin системидир. Һәр бир үслуб үмумхалг дилинин тарихән формалашмыш нөвү, рәнкарәnклијидир. Услублар мүхтәлиф дил сәвијjәlәrinde (лексик, морфологи вә синтактика) мүәjjәn дил vasitәlәri топлусунун ишләнмә тезлиji илә сәчијjәlәniр. Белә ки, функционал үслублар лексик сәвијjәdә үnsijjәtin мүәjjәn sahесине мәхсус анлајышлары ifadә етмәк үчүн дами шәкилдә ишләдилән хүсуси сөз ehtiyatynын (мәсәлән, елми үслубда терминләrin), еләчә дә үслуби вә емосионал-експрессив мәзмун дашијан сөзләrin мөвчудлуғuna көрә, грамматик сәвијjәdә бир груп морфологи вә синтактик vasitәlәrin үстүн шәкилдә ишләдилмәsinе көрә, фразеолокијада исә фразеологи ваидләrin мүәjjәn типләrinde istifadә олунмасына көрә бир-бириндәn фәргләнир.

Дилин бу вә ja дикәр функционал үслубуну мүәjjәnlәshdirerkәn үnsijjәtin билаваситә һәmin sahесине

мәхсус ifadәlilik vasitәlәri ilk нөвбәдә нәzәрә алыныр. Лакин бу hech дә үслублары гапалы систем кими сәчијjәlәndirmәjә әsas vermir. Услублар daim бир-бири илә гаршылыглы әлагәdә олдуғuna көрә mүхтәlif ниттә контекстlәrinde ajry-ajry үслубларын elementlәri iшlәnә bilәr. Gejd оlундуғu kими, функционал үслубларын спецификасыны ниттә контекstlәrinde (үслубларда) tәkrar оlунан, үмуммилли дилә mәхсус elementlәr deil, үnsijjәtin ялныз мүәjjәn sahесинде iшlәnәn вә хүсуси систем әмәлә kәtiрәn дил vasitәlәri tә'jin еdir. һәmin дил vasitәlәri үмумхалg дилин мәхсус ifadәlilik vasitәlәrinde сечилиб kötüruлlүr вә үnsijjәtin мүәjjәn sahесинин гаршысында gojulan мәgsәd вә вәзиғеләrlә әлагәlәndiriliр. Kөstәriләn чәhәtlәrlә әлагәdar дилин үслублар системинде иki mejl mүshaһidә ediliр: 1. Һәр бир үслубун ajrycha ниттә системи kими nисbi мүstәgilliji. 2. Услубларын бир-биринә гаршылыглы tә'siri.

Бу иki mejlin dildә mөvchudluғu исә өз нөvбәsinde үслуби tәdgigatlarыn iki aspektini fәrglәndirmәjә imkan verir: 1. Mүхтәlif функционал үслубларын дил vasitәlәri системинin tәdgigi. 2. Услублар arasyndaky гаршылыглы әлагәlәrin tәdgigi.

Dilchilikde ajry-ajry функционал үслубларыn өjәrәnilmәsinе хүсуси диггәt верилмиш вә үслуби tәdgigatlarыn ekserijjәti функционал үслубларыn өzүnә-mәхsus чәhәtlәrinin aрашdyрыlmасы istigamәtindә aparylmышdyr. Услублар arasyndaky гаршылыглы әлагәlәrin tәdgiginә исә өtәri тохунулмуш, bu мәsәlә, demek olar ki, хүсуси шәkiлдә aрашdyрыlmамышdyr.

Услублар arasyndaky гаршылыглы әлагә вә мұnasiбәtlәrin, үмуми вә fәrgli чәhәtlәrin үзэ chыхарlymasы дилин үслублар системинin дахиli механизminи, дил vаiidlәrinin үслуби чәhәtdәn diferen-sialashma imkanlaryny mүәjjәnlәshdirmәk үчүn хүсуси әhәmijjәt kәsб еdir. Bu mә'nada bәdии вә елми үслубларыn мүgaјisәsi, онларын бир-биринә гаршылыглы tә'siri вә әлагәlәrinin өjәrәnilmәsi чох vachiб mәsәlәlәrdәn биридir.

Bәdии вә елми үслубларын мөвзу kими сечilmәsi dә mәhз бу зәrurәtdәn irәli kәlmiшdir.

БӘДИИ ВӘ ЕЛМИ ҮСЛУБУН ӨЗҮНӘМӘХСУС ХҮСУСИЙЈӘТЛӘРИ

Функционал үслублар ифадә васитәләринә көрә мүэjjән дифференциал хүсусијјәтләрә маликдир. Үслублар арасындакы фәргләр дилин сәвијјәләриндә мухтәлиф шәкилдә экс олунур; башга сөзлә десәк, hәр бир үслуб дил васитәләринин ишләнмәсинә көрә бир-бىрindән фәргләнир.

Функционал үслубларын дифференциаллашмасы әдәби дилин инкишаф тарихинин мүэjjән дөврләриндә башверән давамлы бир процесdir. Үслубларын формалашмасы онлара аид эн мүһум әlamәтләrin даһа габарыг шәкилдә тәзәнүр етмәси илә бағлыдыр.

В. В. Виноградов үслубларын дифференциаллашмасынын сәбәбләрини дил вә чәмиjjәtin әлагәли инкишафы илә изаһ едир. О гејд едир ки, умуммилли дилин үслубу дилин бүтүн саһәләрини — онун сәс гурулушуну, грамматикасыны, лүғәт вә фразеолокијасыны әнатә едир. Үслуб бир тәрәфдәn, тарихи инкишафла әлагәдар уйғун надисәләрин (паралел, синоним, охшар ифадә васитәләринин, ажры-ажры ванидләрин) әлагә вә гарышлыглы тә'сири, дикәр тәрәфдәn исә, бу дил надисәләринин нитг просесиндә мухтәлиф формаларла, яхуд ичтимай шәраитдәn асылы олараг нитгин мухтәлиф шәкилдә тәзәнүрүндәn ибарәтдир.

hәр бир үслубун мүһум әlamәтләri олдуғу кими, бәдии вә елми үслублар да өзүнәмәхсус фәргләндирichi әlamәтләrә маликдир. Истәр бәдии, истәрсә дә елми үслубун характеристик чәhәтләрини, онларын гарышлыглы әлагәсini өjрәmәk учун, билаваситә, hәр бир үслуба мәхсус екстралингвистик амилләрин лингвистик ифадә васитәләрини мејдана чыхармаг лазым қәлир.

Варлығын мухтәлиф идрак үсуллары олан елми вә бәдии тәфәkkүрун арасында чидди функционал фәрг-

ләр вардыр. Елми тәфәkkүрун функцијасы мадди аләмин мәнтиги јолла дәрк олунмасындан ибарәтдирсә, бәдии тәфәkkүрун функцијасыны мадди аләмин јаралычы чанландырma јолу илә дәрк олунмасы тәшкил едир. «Форма вә функција гарышлыглы шәкилдә бир-бирини шәртләндирдијиндәn» (Ф. Енкелс) елми вә бәдии тәфәkkүrlә әлагәдар дил материалынын тәшкили учун специфик үсуллар, hәmin тәфәkkүr формаларыны ифадә едәn елми вә бәдии үслублар мејдана чыхыштыр.

Екстралингвистик амилләр ажры-ажры дил сәвијjәlәrinэ мәхсус ванидләrlә тәзәнүr едир. Елми вә бәдии үслубларын фәргләндирilmәsinde екстралингвистик амилләrin ролу олдугча бөյүкдүr. Екстралингвистик амилләr hәmin үслублara мәхсус ифадәлилик васитәләrinin формалашмасына вә стандартлашмасыna hәll-едичи тә'сир көстәрир. Буна көрә дә бәдии вә елми үслублар арасындакы фәргләri мәhз екстралингвистик вә лингвистик амилләrin ejni дәрәчәdә nәzәrә алынмасы нәтичәsinde мүэjjәnlәshdirmәk мүмкүндүr.

Ажры-ажры үслублara мәхсус мәтнләrdә үмуми чәhәтдәn охшар дил ванидләri чохлуг тәшкил етдијinе көrе лингвистик васитәlәr илк бахышда истәr бәdии, истәrсә dә елми үслубун фәргли чәhәtләrinи габарыg экс етдиrә билмир. Бу бахымдан бәdии вә елми үслубa аид верилмиш мәтнләrә диггәt јетирәk.

Бәдии үслубa аид мәti:

Нәrimanын сир-сифәtinde hеч олmasa onu билмәk олурdu ки, бу адамын дүнjanын min бир хырda фырлы-дағынын hеч бириндәn сәn деjәn көklү-әsаслы xәberi joхdур. Mәsәlәn, бу адам hеч вахт колхозун бостанындан jемиш оғурламајыb, nәnәsinin сандығындан көkे чырпышдырмайыb. Билинирди ки, бу адам өmrүndә nә komendant үзү kөrүb, nә управdom үзү kөrүb, өmrүndә nә bir адамa рүшвәt вериb, nә bir адамdan рүшвәt алыбы. /Ә. Әjilisli/.

Елми үслубa аид мәti:

Jaғыш сулары дағлaryн jамачлaryны jуjaраг дәрәләrә чохлу гырынты топлаjыр. Гыса мүddәt ичәrisin-де jaғan леjsan jaғышлар ашына nәtiчәsinde jамачлalar топланан гырынтылары jуjaраг бир an ичәrisinде

дәрәләрә чыхарып. Эсас дәрәләрә топланыш палчыгдаш ахыны ити сүр'этлә дағ этәкләринә доғру һәрәкәт едир. Бу надисә *даш сели адланыр*. (УК).

Һәр ики үслуба аид верилән мәтнләрдән көрүндүјү кими, бурада үмуми дил елементләри иширик едир. Бу элементләрдән һансынын мәһз бәрәнән мәхсус олдуғуну мүәյҗәнләштирмәк чәтиндир. Белә ки, бу мәтнләрдә үмуми грамматик категоријалар, дилин үмуми лексикасыны тәшкіл едән сөзләр вә чүмлә формалары ишләдилер. Лакин һәр ики мәтни бәдии вә елми үслуба мәхсус ексталингвистик әlamәтләре көрә сәчијјәләндирдикдә бәдии үслуба аид мәтнідә образлылыг вә емосионаллыг, елми үслуба аид мәтнідә конкретлик, ардычыллыг, мәнтигилик мүшәнидә етмәк чәтин дејилдир. Беләликлә, мә'lум олур ки, һәр һансы үслубун үзвләнән әlamәтләрини ялныз лингвистик баһымдан шәрхе етмәк мүмкүн дејилдир. Бу хүсусијәти мүәйҗән етмәк үчүн һәр ики үслубун ексталингвистик әlamәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр. Јә'ни һансы лексик, морфологи вә синтактик формаларын бәдии мәтнідә емосионаллыға, һансы формаларын исә елми мәтнідә конкретлијә, дәгиглијә, хидмәт етдијинә диггәт јетирилмәлидер.

Бәлии үслубдан бәһс едән тәдгигатчылар бу үслубу сәчијјәләндирән бир сыра ексталингвистик амилләри хүсуси олараг гејд едирләр.

А. И. Ефимов бәдии үслубдан данышаркән онун бәдии-естетик кејијјәтә малик олмасыны, язычынын дилдән фәрди истифадәсini, популлярлығыны бу үслубун ән мүһум әlamәтләри кими гијметләндирir.¹

В. В. Виноградов бәдии үслубун сәчијјәви әlamәтләринин мејдана чыхмасында сәс вә ишарәләrin експрессивлијинин әһемијјәтли дәрәчәдә рол ојнадығыны нәзәрә алыр².

М. Н. Кожина өз тәдгигатларында бәдии үслубун мүһум әlamәтләриндән експрессивлик, емосионаллыг

¹Бах: А. И. Ефимов. О языке художественных произведений, М., 1959, с. 1—14; Стилистика художественной речи, М., 1961, сән. 14—15,

²Бах: В. В. Виноградов. Теория художественной речи, М., 1971, с. 7.

вә образлылығы көстәрдији кими, конкретләштирмәнин дә ролуну гејд едир³.

Ә. Дәмирчизадә дә бәдии үслуб үчүн експрессивлик, емосионаллыг вә тәсвири васитәләрindән фәрди истифадәнин мүһум олдуғуну көстәрир. Мүәллиф өз фикрини шәрхе еләрәк жазыр: «Бәдии үслуб вә ja бәдии дил образлы дилдир: бу үслубда образы-сурәти даһа чанлы рәсем етмәк үчүн ән әлверишли сөзү вә ja ифадәни тапыб ишләтмәк тәләб олунур.»

Көрүндүјү кими, тәдгигатчылар бәдии үслубда емосионаллыг, образлылыг, експрессивлик кими ексталингвистик амилләрин ролуна даһа чох устүнлүк веирләр. Һәмин амилләр бәдии үслубун дил васитәләрнин формалашмасына бу вә ja дикәр дәрәчәдә тә'сир көстәрир.

Бәдии үслуба мәхсус ексталингвистик әlamәтләр эсас е'тибарилә ашағыдақы лингвистик вәнилләрлә тәзаяһүр едир.

Лексик васитәләр

Бәдии үслубун лексик имканлары олдуғча кенишdir. Бурада чохмә'налы вә мәчази мә'налы сөзләрдән, диалектизмләрдән, алынма сөзләрдән, жаргонлардан, данышыг дили елементләриндән, лексик васитәләрдән вә с. үслуби мәгсәдләр үчүн истифадә олунур.

Бәдии үслубда експрессивлик вә емосионаллыг жаратмаг үчүн чохмә'налы сөзләрин мүһум ролу вардыр. Дилин лүгәт тәркибиндә истәр адларын, истәрсә дә фе'лләрин чохмә'налылығы өзүнү көстәрир ки, бу да бәдии үслубда өз эксини тапыр.

Нитгүссәләрindә чохмә'налылығын яранмасында мәчазлашма вә метафорик мә'налар мүһум јер тутур. Бу мә'налар да мәһз емосионал тә'сир ярадылмасыны шәртләндирir. Бәдии үслубда ишләнән ғодугедүг [һәбс-хана], түлку (ниjlәkәр), шејтанлыг (хәбәрчилик), гәмбәргүлу (хошакәлмәз надисә), орта (бел), лүт (жохсул), басмаг (әртмәк, долдурмаг, салмаг, ендирмәк), сахлагамаг (мұдафиә етмәк, дәзмәк, горумаг, гуллуг етмәк),

¹Бах: М. Н. Кожина. О понятии стиля и месте языке художественной литературы среди функциональных стилей, Пермь, 1962;

²Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубијаты, Бакы, 1962, сән. 31—33.

доланмаг [рәфтар етмәк, кәзмәк] бахмаг [итаёт етмәк, јохламаг, диггәт јетирмәк, гуллуг етмәк] вә с. кими метафорлашан вә чохмә'налылыг хүсусијәти әкс етдирән сөzlәр бу гәбильдәндир. Ашағыда мисалларда белә сөzlәrin емосионаллыг ifадәsinи әjани шәкилдә көрмәк мүмкүндүр:

Бура бах ej, бахмарам ки, гоһумумсан, лап ол гардашым, мәнә бөһтән атдығын үчүн басдырам годуглуға (*C. Азәри*). Гараышын јөнү о жанда олса да фикри Эһмәддә иди: «Олмуја мәндән чуғуллуг елијән бу түлкүдү? (*C. Азәри*), Йох, дејәсән мәндән шејтанлыг елијән бу түлкүдү? (*C. Азәри*), Зор дејил ки, һәмишә кәрек ишин ичиндән бир гәмбәргулу чыхын... (*В. Бабанлы*). Чамышын ортасы чөкдү, дизләри гатланды, өзүнү дүзәлдib мангыра-мангыра гачды, гара ит дә һүрә-һүрә.govду, мағазанын јанындан өтүрүб гаяитди (*C. Азәри*). Мән өзүмү кечмишин лутү, гузусу кими гәләмә верәнләрдән дејиләм (*Б. Бајрамов*). Од һәр тәрәфә сәпәләнир, түстү наваны басыр (*М. Ф. Ахундов*). Онлары дизинин күндәсиндә сындырыб очағын қөзүнә басды (*Ә. Мустафајев*). Бирдән дүзәлди, үзүнү јана чевирди, папагынын қүнлүйнү қөзүнә басды (*Мир Чәлал*); Бизонларын тәрәfinи сахламасаг ким сахлајаčаг (*М. Ф. Ахундов*), Ијирми дәрд јашлы чаны-башы сағлам, истиганлы бир оғлан өзүнү нә гәдәр сахлајаčаг (*М. Ибраһимов*), Јэгинг Сураханыда бизим достларымыз ону кизләдib сахлајыр? (*Н. Меһди*), Әли гышда бизим нејванлары јашы сахлајыр (*Н. Мирзәјев*). О, гызла пәрдәли доланмаг, һәјалы рәфтар етмәк фикриндә иди. (*Ә. Вәлијев*). Туту таныш-билишләrin јанында рүсвај олмагла бәрабәр, ата-анасынын габағында көзү көлкәли доланырды (*Ә. Вәлијев*). Нә дејирәм, мәним борчум ата сөзүнә бахмагдыр (*Ү. Һашыбәјов*). Башым аյыланда мән дә бахарам. Гој јолдашлар бахсынлар (*М. Чәлал*). Өз сәнәдләrimizә сонра бахарыг, чамаданын ачарыны бәри еләјин (*Б. Бајрамов*). Һисс едирәм ки, гардаши мәнә чох бахыр (*C. Дағлы*). Мәсүмә ев ишләрини көрүр, ушаглара бахырды. (*Ә. Вәлијев*). Һәкими евинә апар, гој әмәлли-башлы бахсын (*Ә. Вәлијев*).

Верилмиш мисалларда һәм чохмә'налы сөzlәr (бахмаг, сахламаг, доланмаг вә с.), һәм дә мәчазлар (годуглуг, түлкү, шејтанлыг вә с.), фикрин даһа тә'сирли вә емосионал ifадәsinә хидмәт едир. Бу сөzlәrin мүх-

тәлиф семантик чаларлары мәһz бәдии үслубун контекстинде аждыналашыр вә үслуби функция дашијыр.

Алынма сөzlәr. Бәдии әдәбијјатда алынма сөzlәrin дә үслуби мөвгеji вардыр. Бу сөzlәr һадисә вә сүжетлә мүваfig шәкилдә уjғунлашдырылдыгда мәтниh бәдии тә'сирини артырыр.

«Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијјаты» китабында бу барәdә көстәрилир: «... бәдии әсәрләрдә бир чох алынма сөzlәrin, хүсусилен, һамыja аждын олмајан (жаргон характерли) сөzlәrin ишләдилмәси адәтән, типикләшdirмә, ришхәнд, истеһза мәгсәди дашијыр. Бу ҹәhәti бир чох язычыларымызын әсәрләриндә мүшәнидә етмәк мүмкүндүр. М. Ф. Ахундовун комедијаларында Дәрвиш Мәстәли шаһын фарс дилиндә данышыры, Молла Ибраһимхәлиlin «шәккаки-мүсәххиринә, тәкидати-бәлиғә» кими ifадәlәri буна мисал көстәрилә биләр».

Бә'зен алынма сөzlәrin тәһрифи илә дә язычы емосионал тә'сир яратмага мүвәффәг олур; бу заман белә тәһрифләр билаваситә һадисә, сүжет вә образла бағлы шәкилдә өзүнү көстәрир:

— Валлаh, мәним ишим лап гәмәдијјәdir (*Б. Бајрамов*). Бунлар һамысы она бир «гәмәдијјә» кими кәлирди (*Б. Бајрамов*).

Ә. Һагвердијевин һекајәләrinde метрика сөзүнүн мүтрутб дәфтәри, школа сөзүнүн үшгөл вә с. кими тәһрифи дә, мәһz үслуби чаларлыг ifадә едир.

Диалект сөzlәri. Бәдии үслубда диалект сөzlәri дә експрессив-емосионал чаларлыг яратмаг ҹәhәtдәn хүсуси әhәмијјәт кәсб едир. Чох заман мәишәт лексикасына дахил олан бир сырға сөzlәr мәһz диалектләr vasitәsilә бәдии әдәбијјата јол тапыр вә һадисәләrin даһа чанлы ifадәsinә хидмәт едир. Бу бахымдан диалектләr һәм бәдии үслубун, һәм дә әдәbi дилин зән-киләшмәси мәнбәләrinde бирини тәшкىл едир.

Бәдии үслубда емосионаллыг яратмаг үчүн ишләдиләn диалектизмләrә ашағыдачылары мисал көстәрмәk олар:

Гычанмаг (мөһкәм сыйылмаг).

Гајчынын һәрәкәtinә мүваfig олараг онун дишләri гычаныры, чәнәсинин диш сүмүкләri үзүнүн галын этини ојнадырды. (*Б. Бајрамов*).

Кенимәк (итмәк, узаглашмаг).

— Э, Җәмил бәй арвадыны да көтүрүб кенииб
(С. Азәри).

Сәндиrlәmәк (ләнкәр вурмаг).

Машыны әjlәтди. Дүшәндә сәндиrlәди (Б. Бајрамов)

Гамарламаг (тутмаг).

Мән анламаг габилиjјәтими итирирәм, — деjә Сәнүбәр башыны икиәлли гамарлады (Б. Бајрамов).

Әlli (jejin).

Бә'зән емосионаллығын гүввәтли ифадәси үчүн сөзләrin диалектләрдәki тәләffүz формаларындан да истифадә едилир.

— Инди нағајрым дејирсән?

— Нағајрачагсан, тут бас дама. Бу hәкумәт бу ихтијараты, бу пагону, бу наганы ниjә вериб сәnә? Сәрчә горхузмаға? (С. Азәри).

— hә, бири деди, илан көрүрәм, нәсә о көjkөz Җәби дә деди ки, дүнән кечә Тәбрizә кетмишдим.

— Нолсун ки?

— Нечә нолсун? Нечә нолсун?

Үмумијәтлә, бәдии үслубда тарихизмләr, көhnәlмиш сөзләr вә с.-dә емосионаллыг јарадыр.

Бәдии үслубда јени јаранан сөзләr, антонимләr, синонимләr, омонимләr, евфемизмләr, хүсуси адлар вә с.-dә экспрессив-емосионаллыг јаратмаг бахымындан әhәмијәtлиdir.

Фразеоложи хүсусијәтләr

Бәдии үслубда фразеоложи бирләшмәlәr дә мүһүм рол ојнаjыр. Фразеоложи бирләшмәlәr мә'нанын даha да гүввәtli ифадәsinә хидмәt едиr вә образлылыг јарадылмасыны шәртләndirәn лингвистик вәнилләr кими өзүнү көstәriр.

Фразеоложи бирләшмәlәr чохмә'налылыг, омонимлик, синонимлик вә антонимлик хүсусијәтләrinә малик олмагла бәдии үслубда экспрессив вә емосионал чаларлыг әmәlә kәtiрә biliр.

Чохмә'налылыг. Фразеоложи тәркибләrдәki чохмә'-налылыг онунлахарактеризә едилир ки, бу тәркиб hәм башга лексик мә'на илә ekvivalenT tәşkil етсін, hәm dә mәчази mә'naja малик олсун. Мәчази mә'налылыг өзүнү мәтни ситуасија дахилиндә көstәriр, лексик

еквиvalent тәşkil етмәk чәhәtдәn мәtндәn асылы олур. Белә mәchazi mә'налылыг тәdriçәn сабитләшәrәk лексик чохмә'налылыгдахи кими, омонимлиjә апарыб чыхарыр. Үмумијәtлә, фразеоложи бирләшмәlәrin өзүнүн јарапасы үчүн мәчази mә'налылыг әsас шәртләrdәn dir. Бу чәhәtдәn ашағыдахи мисаллара нәzәr salag.

Үз гоjmag. Үз гоjmag тәркиби кетмәk фә'li илә ekvivalenT тәşkil едиr. Бәдии үслубда исә hәmin бирләшмәnin ашағыдахи мәchazi mә'nalara өзүнү көstәriр.

1. **Башламаг.** Эзиз бир мүddәt донуб галды. Гијmәt ичәri кирәндә елә бил онун дону ачылды вә данышмага үз гоjdu (Ә. Вәlijev).

2. **hөrmәtsizlik.** Сәn онда бир үз гоjmusan? Нечә гајытын? (Ч. Бәrkүшад).

Омонимлик. Фразеоложи омонимлик мәchazi mә'налылыгын сабитләшәrәk мүстәgiл hалда башга сөзлә ekvivalenT тәşkil етмәsi илә јарапыр. Белә омонимлик чохмә'налылыгдан төrәcә dә, hәr hалда, мүстәgiл mә'na ekvivalenTinә малик олур вә мүхтәlif мәzmunnalarын ифадәsinә хидмәt едиr. Мә'na чохлуғу бәdии үслубу зәnkinlәshdiриr, образлылыг үчүн зәmin јарадыr. Бу чәhәt ашағыдахи мисаллarda өз эксини тапыр.

Әл ачmag — јалварmag. Мәn онлары hәmiшә dәf elәmiшәm: доfma өвладларына гатил әли узаданда да, азад оландан соnra евләrinә гајытдығым үчүн әл ачыb јалваранда да (Б. Бајрамов).

Әл ачmag — вурушmag. Икид дил ачмaz, әл ачар (Аталар сөзу).

Үз тутmag — мүрачиәt етмәk. Оғлана үз тутдум, јалвардым ки, ики бачыны бир-биринә дүшмәn еләmәsinc, дедим ки, фәлакәtin аяғыны бизim евдәn кәssin (Б. Бајрамов).

Синонимлик. Фразеоложи тәrkiбләrin синонимлиji dә лексик синонимлик кими өзүнү бурузә вериr. Фразеоложи синонимләrdәn истифадә бәdии үслубу зәnkinlәshdiриr, фикрин гүvвәtli ифадәsinә tә'sir көstәriр:

Әл тутmag — әл вермәk, көrүшмәk (саламлашmag).

Онлар әл тутуб көrүшдүләr. Аслан исә:

— Бағышлаjын, — деди, — сиз сөhбәt един, мәn инди кәliрәm (Әфган). Бу биринчидәn хеjli ehtiјatla јeri-jib әл верди:

— Сиз хош қәлмисиниз. (Әфган).

Әл чәкмәк — әл үзмәк (унутмаг). Көннә гујулардан әл чәкмәк лазымыр вәссалам (J. Әзимзадә). Мән билирәм ки, о мә'дәнләрдә вәфасыз адамлар да вар. Дајаныш гујулардан әл үзәнләр дә аз дејил (Ә. Вәлијев).

Антонимлик. Фразеологи антонимләрдә дә лексик антонимләрдә олдуғу кими әкс мә'налылыг өзүнү көстәрир. Фразеологи тәркибләрдә антонимлик јаратмаг үчүн тәрәфләрдән бириңчиси вә ja икинчиси бир-бириниң әкс мә'насыны ифадә едир. Фразеологи антонимлик бәдии үслубда мә'на рәнкарәнклиji јаратмаг баҳымындан мараглыдыр вә мәтнлә әлагәдар олараг ишләдири:

Хәбәр вермәк — хәбәр алмаг. Хәбәр верди ки, жезнәмиз ики-үч нәфәр мәркәз адамы илә бизә гонаг кәләчәкдир (Б. Бајрамов); Мәшәди: «Бу нә үчүн аглајыр?» — дејә өз-өзүндән хәбәр алды, амма бу суалына чаваб тапа билмәди. (М. Нүсејн).

Морфологи васитәләр

Бәдии үслубда мүәյҗән морфологи категорија әләмәтләри дә экспрессивлик вә емосионаллығын ифадә васитәси кими чыхыш едә билир. Доғрудур, белә формалар елми үслубда да ишләдири, лакин елми үслубда ишләнән морфологи васитәләр, бүтөвлүкдә вә һәмишә емосионаллыға хидмәт етмир, јалныз бу вә ja дикәр мәсәләнин шәрһиндә јардымчы вәзиғә дашијыр.

Морфологи категорија әләмәтләринин емосионаллыг јаратма хүсусијәти нағында Азәрбајҹан дилчилијиндә мүәйҗән мұлаһизәләр сөјләнмишdir.

Белә ки, «Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијаты» китабында морфологи категоријаларын үслуби имканлары илә әлагәдар хүсуси адларын, тәkrär формаларын, -лар, -ләр шәкилчиләринин вә с. хүсусијәтләри изаһ олунур.

Бурада көстәрилди кими, -лар, -ләр шәкилчиләри тәкчә чәмлик јох, һәм дә бөјүклük вә кенишлик мә'налары ифадә едир:

Мешәләр! Мешәләр! Доғрудан да сиз
Jaða да, гышда да бир баһарсыныз!

'Бах: Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијаты, Бакы, 1970, сән. 247.

Бәдии үслубу морфологи категоријаларын ишләнмәси чәнәтдән елми үслубдан, һәмчинин дикәр үслублардан фәргләндирән ән мүһүм әlamәт ондан ибарәтдир ki, бурада бүтүн категорија шәкилчиләри сәрбастдир. Бәдии үслубда морфологи категоријалара мәхсүс бүтүн әlamәтләре тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Лакин бәдии контекстдә бу вә ja дикәр морфологи категоријанын һансынын үстүнлүк тәшкүл етдијини дә сөjlәмәк чәтиндир. Бурада морфологи категоријаларын ишләнмәси илә бағлы семантик чаларлыглар мүһүм әhәмијәт кәсб едир. Мәhз бу семантик чаларлыглара әсасен мүәjәjән морфологи категоријалары билаваситә бәдии үслубун контексти илә әлагәләндirmәк мүмкүндүр. Мәсәлән, кечмиш заман шәкилчиси -ды бәдии үслубда һәм индики, һәм дә кәләчәк заман шәкилчиләри јеринде ишләнә билир.

Индики заман:

— Нә олду, кәлирсәнми?

— Қәлдим, қөзлә, бу saat. (Ч. Көзәлов).

Гәти кәләчәк заман:

Молла ушаға деди:

— Бала, сән чалдын (Молла Нәсрәddin ләтифәләри).

Гејри-гәти кәләчәк заман:

Көзләjәрсән, бәлкә кәлди, онда бирликдә кедәрсиз (L. Аббасзадә).

Нәгли кечмиш заман:

— Сиз дә үз ачмағы Мәhсәти ханымдан өjrәndiniz?
— Хејир, ондан өjrәnмәдим (M. C. Ордубади).

Индики заман шәкилчиләри мәтнәдә кечмиш заман мәзмуну ифадә едилмәси мәгсәдилә дә ишләдири:

Шеһли кәндinin дәвләтлиләри Шамонун симасында өзләrinin ән горхулу дүшмәнләрини көрүр вә ону, мәhв етмәjә чалышырлар. (С. Рәhimov). Дејирләр ки, бир күн Молла Нәсрәddin биригинин бостанына оғурулуға кедир («Кирпи» журналы).

Професор А. Ахундов фе'лин заман шәкилчиләринин экспрессивлик вә емосионаллыг хүсусијәтини нәзәрә алараг көстәрир ки, үслубијат сөзүн лингвистик

мә'насында данышанын үмумхалг дилиндән истифадә үсулларындан бәһс едир. Белә олдуғу тәгдирдә, данышан фе'лин заман формаларындан да өз мәгсәдинә уйғун бир сурәтдә истифадә едә биләр.

Дејәк қи, данышан адам кечмиш заман формасында индики заманы ифадә етмәк үчүн истифадә едә биләр. Айдындыр қи, белә бир вәзијјәтдә биз артыг фе'л заманларының объектив заманын билаваситә ин'икасы олмасындан, объектив аләм һадисәләри илә грамматика арасында мұстәгим уйғунлуг олмасындан даныша билмәрик. Чүнки бурада артыг бир фе'лин заман формасы илә заман мәзмуну арасында зиддијјәт жараныр. Мәсәлән: «Мән сабаһ Москваја ҝедирәм» ҹүмләсіндә «ҝедирәм» фе'ли формача индики замана айдидир. Һалбуки ҹүмләнин үмуми мәзмунундан айдын олдуғу кими, о индики заманы дејил, кәләчәк заманы билдирир.

Морфологи категоријаларын бу чүр експрессивлик вә емосионаллыг ифадә етмәсіни дикәр шәкилчи группаларында да мүәјжәнләшdirмәк мүмкүндүр. Фе'лин нөв категоријасында бир нөвүн дикәрини әвәз етмәси, шәкс категоријасында чәм шәкилчисинин тәк кәмијјәти ифадә етмәси вә с. морфологија мәхсус үслуби имканларын ән бариз ифадәчиси кими өзүнү қөстәрир.

Шәкилчиләрин ихтиасы дикәр үслублара нисбәтән бәдии үслубда даһа чох өзүнү бүрүзә верир. Белә ихтияслар диалог нитгиндә хүсусилә нәзәрә чарпыр вә данышыг дилинә мәхсус элементләрин бәдии үслубда тәзәнүү кими ифадә олунур:

- Атан евдәдир?
- Jox.
- Һардадыр?
- Ишдә (A. Рәhimов).

Бәдии мәтнләрдә бүтүн морфологи категоријаларын ишләнмәсі сәрбәстdir вә билаваситә тәсвири үсулу илә әлагәдар мейдана чыхыр. Жалныз бу вә ja дикәр һадисә илә, мүәјжән тәсвири үсуллары илә әлагәдар олараг мәтнә мұвағиғ категорија әlamәtlәrinә үстүнлүк верилә биләр. Бәдии үслубда морфологи категоријаларын сәрбәстлиji һадисәнин тәсвири, образларын кениш характеристизә едилмәсі үчүн имкан жарадыр. Морфологи формаларын сәрбәстлиji бәдии үслубун мұнум грамматик әlamәtlәrinдән бирини тәشكіл едир. Бу чәһәтдән, ашағыдақы парча диггәт жетирәк.

Бир нәфәр кәнч жазычы тәзә жаздығы һекајәсини рајон гәзети редакторунун жаңына қәтирир. Редактор сорушур:

— Де қөрәк, һекајәнин ады нәдир?

— Адыны белә гојмушам: «Гарға, мәндә гоз вар».

— Нә? Гоз? Jox, чаным, хошума қәлмәди. Ирәһмәтдијин оғлу, охујан да дејәчәк қи, қөрәсән бу нә гозду? Сатира оланда нә олар, абырлы ад гојсана. Чалыш лап о гарғаны да чыхарт арадан, кетсін ишинин далынча...

Ирәһмәтдијин оғлу, жазмаға о гәдәр шеј вар ки... сән елә билирсән мән ишин ичиндә ола-ола онлары қөрмүрәм? Ирајон јеридир, һамы бир-бирини таныјыр... Нијә ахы, жатанлары да аյылдырысан қи: Ај гарға, мәндә гоз вар. Гозун вар, кет сындыр, је өзүн үчүн... (M. Rзагулузадә)'

Мәтнән қөрүндүү жайми, тәһкијәдә даһа чох индики заман, рәвајәтдә кечмиш заман, мұкалимәдә мұвағиғ заман вә шәхс формалары ишләдилір.

Ашағыдақы парчада тәһкијә күчлү олдуғундан, индики заман формасының ишләнмәсі даһа айдын шәкилдә өзүнү қөстәрир:

...Комедијада, әсасән Гәлjanлы адлы бир фырыйлары ифша олунур. Онун арвады Сәбирә кичик бир гәлjanалты дүкәнинин мүдиридир. Лакин бу дүкана Сәбирә jox, Гәлjanлы башчылыг едир. Иш бунунла гурттармыр. Гәлjanлынын машыны да вар. Машын жаһын гоһуму Жумшаговун адынадыр. Һәјәтиндә олан малгараны исә башгасынын адына жаздырышдыр. Инди о, тәзәдән ешгә дүшүб, арвад алмаг истәјир. Горхур, лакин чарә тапыр. Һәмзә адлы жашлы бир гоһумуну жаңына ҹағырыб дејир: «Паспортуна қетүр, мәним әвәзимдә загса кет. Евлән, ады сәнин, дады мәним». Һәмзә санки жуҳудан аյылыр. Гәлjanлынын алмаг истәдији гызы онун кечмиш севкилисидир. Гызы ағыр шәртләр гојмуш, Һәмзә евләнә билмәмишdir. Әсәрин соңунда Һәмзә Гәлjanлыны ифша едир.

Синтактик васитәләр

Бәдии үслубун синтактик хүсусијәтләри даһа чох ҹүмләләрин гурулушунда, үзвләрин вә ҹүмлә кон-

'Мәтн. «Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијаты» (Бакы, 1970) китабындан көтүрүлмүшдүр. Бах: сәh. 170.